

УДК 061.2:[910.4+911.53](470)

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2019.06.058>**СКРИПНИК ГАННА**

академік НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

SKRYPNYK HANNA

academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, a Doctor of History, a professor, director of the National Academy of Sciences of Ukraine M. Rylskyi Institute for Art Studies, Folkloristics and Ethnology

Бібліографічний опис:

Скрипник, Г. (2019) Південно-Західний відділ РГТ: новаторські дослідницькі практики і науково-організаційні здобутки. *Народна творчість та етнологія*, 6 (382), 58–77.

Skrypnyk, H. (2019) South-Western Department of the Russian Geographical Society: Innovatory Research Practical Experiences and Scientific-Organizing Achievements. *Folk Art and Ethnology*, 6 (382), 58–77.

ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ВІДДІЛ РГТ: НОВАТОРСЬКІ ДОСЛІДНИЦЬКІ ПРАКТИКИ І НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗДОБУТКИ

Анотація / Abstract

У статті йдеться про видатні здобутки одного з найраніших науково-організаційних центрів народознавчої науки в Україні – Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Його заснування й функціонування пов'язані з ініціативами та діяльністю фундатора вітчизняної етнографії П. П. Чубинського, 180-річчя з дня народження якого відзначається в поточному році. Хоча наукова спадщина вченого знайшла різнобічну характеристику в народознавчій науці як попередніх століть, так і сучасності, проте його роль в інституалізації етнології, у створенні спеціалізованого народознавчого осередку, а головне – у всебічному вивченні новаторського наукового внеску цього дослідницького закладу, залишається недостатньо висвітленою. Утім, Південно-Західний відділ РГТ, попри його коротке, всього трьохрічне функціонування, виріс, за оцінкою дослідників, до рівня повноцінної наукової установи національного академічного значення, яка фактично згуртувала вітчизняних науковців-гуманітаріїв довкола питань усебічного вивчення України.

Його діяльність з дослідження культури та побуту народу, соціальних аспектів життєзабезпечення здійснювалася не безсистемно, а цілеспрямовано, на базі добре апробованих програм, важливих, державницького змісту проектів.

Продовжуючи розвивати напрацювання попередників, Відділ започатковував нові дослідницькі напрями, студіюючи звичаєве право, побут сільськогосподарського і промислового робітництва, застосовуючи нові підходи до вивчення матеріальної культури, ініціюючи розвиток етнічної статистики.

Розвідка репрезентує едичійну практику Відділу, подає розлогу характеристику тематики та змісту публікацій його профільних видань – «Записки Юго-Западного отдела РГО».

Ключові слова: Південно-Західний відділ РГТ, П. Чубинський, члени «Старої громади», нові дослідницькі напрями в етнологічній науці, етнічна статистика, міжетнічні відносини.

Proposed article is about an outstanding achievements of South-Western Department of the Russian Geographical Society as one of the earliest scientific-organizing centres of ethnological science in Ukraine. We are obliged to the

initiatives and activities of Pavlo Chubynskyi, known as the founder of Ukrainian ethnography, in its establishment and functioning. The scholar's 180th anniversary of birthday is commemorated this year. Though the researcher scientific heritage is characterized closely in the ethnological science of both the previous centuries and contemporaneity, however his significance in the ethnology institutionalisation, creation of the specialized ethnological cell, and above all in the thorough study of the innovatory contribution of this scientific centre is still described insufficiently. Nevertheless South-Western Department of the Russian Geographical Society, despite its short functioning for only three years, has been developed to the level of valuable scientific nucleus of national academical significance, according to the estimates of the researches. It has united in fact the scientists in humanities of the whole Ukraine around the issues of thorough study of Ukraine.

Its activity concerning the investigation of people culture and life, social aspects of life has been realized not unsystematically, but purposefully, on the basis of well approbated programmes, important projects of statehood matter.

Carrying on the development of the forerunners heritage, the Department has initiated new research trends, studying customary law, life of agricultural and industrial workers, using new approaches to the investigation of material culture, ethnic statistics.

Publishing practical experience of the Department is represented in the research. A wide characteristic of the themes and content of the published works in the profile editions of the Department – *Proceedings of the South-Western Department of the Russian Geographical Society* – is proposed.

Keywords: Southwestern Department of the Russian Geographical Society, Pavlo Chubynskyi, Old Hromada members, new research trends in ethnology, ethnic statistics, interethnic relations.

Становленню чи не кожної національної ідентичності народів Старої Європи передував тривалий кількасотлітній процес як природного історичного розвитку етнічної свідомості певних культурних спільнот у межах їх етнічних територій, так і постановня на їх народнокультурній основі еліти – носіїв високої професійної культури. Саме творці та адепти високої культури маніфестують перед світом появу нової спільноти на вже вищому національному щаблі її поступу. В Україні як периферії Старої Європи провідну роль у формуванні національної ідентичності української людності теж відіграла інтелектуальна діяльність етнічної еліти. До шерехи інтелектуалів першої величини, яким українство завдячує своєю історичною та національною легітимацією, належать (крім визначних канонізованих письменників і поетів – Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Франка, Л. Українки) і менш відомі серед широкого загалу діяч-науковці – від П. Куліша, В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова до Хв. Вовка, П. Чубинського, О. Русова та низки інших видатних членів «Старої київської громади».

У цій плеяді учених-подвижників, котрі свідомо стали на шлях захисту української національної самобутності й конструювання ідентичності нації засобом наукового

аргументу (через дослідження й інтерпретацію етнографічної та історичної минуштини краю, що разом з мовною окремішністю творила образ української нації як етнічної цілісності передусім у слов'янському світі), чільне місце посідає П. Чубинський. Як слушно писав І. Лебединський, «серед інших діячів старої київської "Громади", які залишили багату інтелектуальну спадщину майбутнім поколінням українців, особистість Павла Платоновича Чубинського мимоволі висувається на перший план. Його діяльність припала на той період історичного розвитку народу, коли мілітарна енергія нації, що пульсувала так бурхливо попередньої доби, трансформувалася в культурницький рух та інтелектуальні змагання інтелігенції за легітимацію своєї народності засобом літератури і науки; на період, коли "дух народний ослаб" в широкому середовищі, яке скеровувалося інтенсивним прагненням до неусвідомленої історичної мети», і «відродився в освіченому невеличкому суспільному прошарку, найближчому до народу за своєю любов'ю до нього, і який свідомо продовжував його духовне життя в нових формах – цивілізації» [18, с. 180–181]. Один з активних учасників «Старої громади» 1870-х років М. Драгоманов підкреслював цю назрілу інтелектуальну потребу національного самоусвідомлення для тогочасно-

го українського суспільства так: «Україна, ще як національність, не виступила у Росії і сама себе ще не знає. Їй треба наукової й літературної праці, щоб себе пізнати» [цит. за: 31, с. 18]. Саме завдяки узаasadненим фундаментальною джерельною та документальною базою працям істориків В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова (трохи пізніше – М. Грушевського), статистика О. Русова, статистика та етнограф П. Чубинського, антрополога та етнографа Ф. Вовка, мовознавців О. Потебні, К. Михальчука та інших, завдяки цій плеяді талановитих письменників і вчених створюється об'єктивна соціогуманітарна концепція історико-етнографічного та мовнокультурного розвитку українства як самодостатньої національної спільноти, формується її національна ідентичність. На цьому слушно наголошував О. Пипін, зазначаючи, що «малоросійські дослідження в ці роки набули помалу нових обертів. Попередній романтичний смак до малоросійської старовини почав змінюватися уважнішим дослідженням, збиранням і виданням пам'яток цієї старовини» [26, с. 192]. Отже, ідеться про окремих як науковий, так і громадянський напрям у гуманітаристиці – формування повновартісної джерельної бази для конструювання національної ідентичності української спільноти, інтелектуальні змагання за українську етнічну націю.

Як один з очільників інтелектуально-просвітницько-народознавчого руху 60–70-х років XIX ст. П. Чубинський залишив помітний слід у різних царинах етнографічної науки, започаткувавши нові наукові напрями та створивши фундаментальну джерельну базу для етнографічних студій тогочасних та наступних поколінь дослідників. Він одним з перших розпочав створення узагальнюючих народознавчих праць, ініціюючи дослідження (у межах усіх етнічних земель) української духовної, матеріальної та соціонормативної культури як цілісності; вивчення етнічного складу населення українських територій, етносоціальної структу-

ри людності Києва, народного звичаєвого права, етнопсихологічних та антропологічних особливостей українців; студювання селянського господарства і торгово-економічних відносин на селі тощо. Йому також належить успішна спроба подати розлогу етнокультурну й мовно-конфесійну характеристику національних меншин, розкрити соціоісторичний контекст їхнього співжиття з українською спільнотою. Проте з-поміж усього означеного дослідники насамперед виокремлювали заслуги вченого в проведенні масштабної і «знаменитої експедиції в Південно-Західний край», що була ним організована після повернення із заслання в Україну в 1869 році за сприяння Імператорського російського географічного товариства (з метою етнографічного та статистичного опису цього краю) [21, с. 34]. Неперевершеним і досі її результатом стало створення всеосяжної бази пам'яток фольклору та описів етнографічних явищ, що документально увиразнювала Україну як етнонаціональну цілісність у межах усіх етнографічних земель; формування багатомної, узагальнюючого характеру праці про мовну самобутність, соціонормативну, звичаєво-обрядову, духовну й матеріальну культуру українства в її регіональному розмаїтті та загальнонаціональній єдності. Керуючись прагненням національно легітимізувати українство, виокремивши його з-поміж інших слов'янських народів, П. Чубинський організував широкоформатну фіксацію та опублікування пам'яток української фольклорно-етнографічної культури як основних маркерів етнічності. Реалізації цієї благородної наукової мети, як зазначає у своїх спогадах С. Русова, була підпорядкована вся його свідома діяльність: «Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли остудити його відданості Україні, він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору» [30, с. 156].

Результати експедиції далеко перевершили сучасні наукові очікування – вони потужною

просвітницькою хвилею резонували на всіх теренах тогочасної етнографічної України і стали дієвим фактором каталізації націоконсолідаційних прагнень у колах найосвіченіших українців.

Масштабні статистично-етнографічні експедиційні дослідження під керівництвом П. Чубинського, що охопили більшу частину етнографічної України, постають відтак правдивим науковим подвижництвом, яке зманіфестувало помітний поступ вітчизняної етнографії і водночас спонукало пробудження національної свідомості та формування української ідентичності освіченого загалу.

Вони послужили підмурівком інших резонансних наукових проектів П. Чубинського, що сприяли піднесенню української етнографічної науки на новий щабель і проявилися в постанові в Україні першого спеціалізованого наукового центру; в інституалізації народознавчої дисципліни. Ідеться про створення Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що як наукова установа став своєрідним прообразом Національної академії наук. П. Чубинський ще до часів заслання до Архангельської губернії виношував ідею започаткування повноцінного народознавчого центру, який би згуртував розпорошені наукові сили, спрямувавши їх на різнобічне вивчення етнокультури, а отже, на концепційне обґрунтування української окремішності, її відмінності від великоросійської, відтак – на формування власної національної ідентичності.

Сучасники вченого наголошували на особливій його заслугі у відкритті цього центру, на його непересічному організаторському таланті, енергійності та наполегливості. Зосібна, Ф. Вовк зазначав, що ініціатива і честь доведення до благочинного закінчення цієї нелегкої і досить делікатної справи (відкриття Південно-Західного відділу) належала, безсумнівно, П. Чубинському, блискуче завершення яким експедиції створило йому відомий авторитет у центральному відділі Товариства в Петербурзі, а дивовижний

організаторський хист допоміг провести цю справу крізь дуже серйозні перешкоди.

Діяльність Південно-Західного відділу РГТ поряд з іншими заходами «Старої громади» та проектами учасників етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край знайшла широкий резонанс вже в часи існування Відділу. Так, опублікування першого тому «Записок» Відділу викликало помітну реакцію у вигляді статей та рецензій у «Известиях Российского императорского т-ва» (за 1974 р.), «Киевлянин» (за 1874 р., ч. 57), «Санкт-Петербуржских ведомостях» (за 1874 р., ч. 278), «Отечественных записках» (за 1874 р., кн. 10, с. 210–248), «Правды» (річн. VIII, № 1–3) тощо.

Новий спалах інтересів до доробку Відділу та діяльності його засновників спостерігається наприкінці XIX – на початку XX ст. як у вигляді публікацій численних розвідок та спогадів, так і спеціальних досліджень [5, с. 59; 9; 28, с. 42; 8; 29; 21, с. 34–38; 35, с. 33; 34, с. 10–11; 36, с. 354]. Глибокі аналітичні статті та спеціальні студії з'явилися у пресі та наукових виданнях 20–30-х років XX ст., а почасти – у повоєнні роки [10, с. 31–36; 3, с. 158–161; 16, с. 87; 33]. Серед них друкується й перше розлоге дослідження Федора Савченка «Заборона українства», яке хоч і характерне висвітленням передусім політичного контексту подій, боротьби царської влади проти національної складової діяльності установи, проте подає й потужний архівний матеріал, висвітлює як витоки, так і докладно розкриває всі новаторські наукові проекти осередку. Властиво – це одне з найґрунтовніших досліджень наукової біографії П. Чубинського в тісному її зв'язку із заснуванням та напрацюваннями Відділу [див.: 31].

Нова сторінка неупереджених досліджень спадщини П. Чубинського відкривається частково за часів «відлиги» радянської доби, а особливо – у роки незалежності, коли з'являються численні студії біографії чи науково-організаційної діяльності П. Чубинського [див.: 19; 17; 4; 14; 37;

32]. Проте праць, присвячених винятково вивченню доробку ініційованого і заснованого П. Чубинським Південно-Західного відділу було мало, та й написані вони були дещо відсторонено від актуалізованих у контексті сьогодення смислів внеску установи в розвиток народознавчої науки. У даній статті здійснено спробу оцінити новаторську діяльність Відділу в започаткуванні нових дослідницьких напрямків; нових підходів до студій; у виявленні модерних змістів і трансформацій повсякдення української людності кінця ХІХ ст.

Офіційне відкриття і перше засідання Південно-Західного відділу РГТ відбулося 13 лютого 1873 року в приміщенні Державного банку. На ньому головою установи було обрано Г. Галагана, керуючим справами – дійсного члена РГТ П. Чубинського, його помічником – учителя Першої київської гімназії О. Русова, котрий мав замінювати Чубинського за його відсутності (у зв'язку з роботою по адмініструванню цукрових заводів Яхненка і Смирненка й відповідно – проживанням на Київщині (у Городищі)). У своїй програмовій промові П. Чубинський окреслив загальні риси діяльності Відділу, перед яким стояло «завдання вивчення трьох етнографічних типів – українського, польського і єврейського – а рівноважно й економічної ваги кожного з цих елементів» [цит. за: 10, с. 31, 32]. П. Чубинський заакцентував потребу провадження цих досліджень на об'єктивному ґрунті: «Ми мусимо, – зауважував промовець, – не домислювати, не проектувати, – справа наша полягає в тому, щоб викладати і вияснити» [10, с. 32]. Очевидці запевняли, що «головною діючою особою» і навіть головним винуватцем виникнення Відділу, за чією пропозицією складався список його членів, був Павло Платонович Чубинський, якому вдалося зібрати підписи про створення Відділу від відомих, у тому числі наділених владою, осіб міста [31, с. 15, 34]. Серед них – князь, київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков, «управляючий» київської контр-

ольної палати В. Борисов та Г. Галаган – багатий поміщик, нащадок козацького старшини, раніше – редактор етнографічної секції в Комісії для опису губерній Київської навчальної округи, щирий приятель Т. Шевченка, який «завсіди» маніфестував свої українські симпатії [5, с. 48]. Г. Галаган з-поміж інших офіційних осіб був тим, хто ставився до діяльності Відділу неформально, виявляючи всіляку лояльність до українських проектів. Водночас він був свідомий тих труднощів (у тому числі політичних), які неодмінно мали (на його переконання) постати в процесі реалізації завдань Відділу; проте «занедбаність народознавчих студій в Україні», їх безсистемність і хаотичність, змушувала до праці: «Мусимо розгортати свою діяльність, – наголошував він, – не на незвіданих землях, а в своєму рідному краї». Він, зокрема, прилучився навіть до окреслення дослідницьких планів Відділу, з приводу яких консультувався з віце-президентом ІРГТ П. Семеновим. З листа останнього до Г. Галагана постають цікаві аспекти теорії тогочасної етнографічної науки, усвідомлення дослідниками потреби провадити наукові студії в чотирьох напрямках – у сфері антропології, філології, народної матеріальної та духовної культури. Віце-президент ІРГТ П. Семенов через Г. Галагана намагався спрямувати увагу Відділу передусім на вивчення матеріальної культури і лише після цього – духовної, підкреслюючи, що в працях експедиції П. Чубинського неспівмірність між різними частинами досліджень є надто великою на користь домінування фактографічних відомостей із царини духовного життя [31, с. 35–36].

Київська царська адміністрація мала певні політичного характеру причини підтримати створення та існування Відділу і його діяльність, зумовлені загрозою поширення польського впливу на українську людність Правобережжя. Отже, то був рідкісний випадок, коли інтереси частини української інтелігенції, спрямовані на актуалізацію культурного самоусвідомлення населення,

були суголосними устремлінням влади на мовно-культурне дистанціювання українців та поляків. Проте факти свідчать, що повної довіри у влади до діяльності Відділу не було й бути не могло через страх адміністрації перед українським сепаратизмом. До прикладу, клопотання М. Костомарова та П. Чубинського перед Російським географічним товариством асигнувати кошти на етнографічно-статистичну подорож на Кубанщину не здобули підтримки з боку ради ІРГТ, яка отримувала численні доноси з Києва про приховане українофільство у Відділі і, вочевидь, мала небезпідставні підозри, що «Відділ, маючи вивіску наукової установи, був насправді генеральним штабом політичного українофільства».

Тим часом, відкриття Відділу ІРГТ для київських членів «Старої громади» мало й справді неабияке значення, оскільки, як зазначав один з її активних учасників Ф. Вовк, воно «легітимізувало як щонайменше більшу половину того, що ми робили до тих пір в якості (поза власною волею) таємного співтовариства Київської Громади; <...> розв'язало нам руки і давало можливість істотно розвинути наші дуже скромні починання в галузі українознавства, збільшити наші видавничі засоби, залучати до роботи набагато більше коло діячів і користуватися сприянням багатьох вчених і адміністративних установ, з якими до тих пір ми могли спілкуватися тільки як окремі особи» [5, с. 47]. Скидалося на те, що громадівці, користуючись чужим недоглядом, «отримали легітимне право збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України» [5, с. 47].

За три роки функціонування Відділ об'єднав чи не всіх найосвіченіших українських діячів першої половини 70-х років XIX ст.: видатних учених і професорів, інтелігенцію й навіть місцеве панство загальною чисельністю близько 170 осіб [10, с. 32]. Серед засновників Відділу були П. Чубинський, Ф. Вовк, М. Лисенко, О. та С. Русови, М. Драгоманов, М. Левченко, В. Зайончевський, П. Житецький, М. Даш-

кевич, П. Білозерський, О. Кістяківський, П. Косач, О. Лазаревський, І. Левицький, К. Михальчук, В. Петров, І. Рудченко, М. Старицький, В. Науменко, І. Посяда, В. Смирненко, М. Симонов (Номис), О. Ханенко та ін. [10, с. 32]. Уже на кінець 1873 року Відділ нараховував 102 члени, з яких 57 перебувало в Києві, а 45 – поза ним, а на початок 1875 року серед його дійсних членів були 21 професор та 8 членів наукових товариств. Такий потужний науковий потенціал Відділу справді міг забезпечити йому набуття статусу національного академічного центру, на чому наголошував етнолог та історіограф 20-х років XX ст., дослідник діяльності Південно-Західного відділу Федір Савченко: «...можна було визнати, що в нормальних умовах державного існування товариство з таким міцним науковим осередком легко могло б бути визнаним в рангу найвищої наукової інституції країни» [31, с. 103]. Високий науковий авторитет установи засвідчують широкі зв'язки, які відділ підтримував із зарубіжними науковими установами (чеська, сербська, словацька, словінська, лужицька матиці, Південнослов'янська академія в Загребі, Інститут Оссолінських). Відділ також налагодив контакти з осередками західноукраїнських земель, із центральними та місцевими статистичними та епархіальними комітетами, археографічними комісіями, Вільним економічним товариством, земськими управами; здійснював обмін виданнями тощо.

П. Чубинський відіграв провідну роль як у справі відкриття Відділу, так і в окресленні напрямків і змісту його діяльності. Саме завдяки йому Відділ (як наголошував Рігельман, анонімний автор статті про «Современное украинофильство», котрий запідозрив у діяльності Відділу сепаратистські українофільські тенденції) занадто поширив свою основну програму етнографії і статистики. Фактично організатори Відділу, офіційно не маніфестуючи цього, як зазначалося, прагнули надати йому функцій Національної академії наук, предметом

дослідження якої мав би стати цілий комплекс українознавчих дисциплін – не лише гуманітарних, а й природничих. Аналізуючи наукову діяльність Відділу, Ф. Савченко писав, що, окрім статистики й етнографії, які стояли в плані, погодженому із центром (РГТ), члени Відділу опрацьовували археологію, історію й географію України, всесвітню історію, економіку, соціологію, сільське господарство, евгеніку, мистецтво, природничі науки, релігію, історію освіти, музики, метеорологію, антропологію, ботаніку, архітектуру, право, філологію тощо [31, с. 101].

Програма діяльності Відділу була фактично складена так, що вона давала змогу вченому будь-якого фаху ув'язати свою дослідчу роботу із загальною роботою Відділу [31, с. 101]; з його дослідницькими пріоритетами було тісно пов'язане студювання не лише мистецтва, а й народної техніки, математики, астрономії, фізики та ін.

Специфіка діяльності Південно-Західного відділу якраз і полягала як у суто національній кадровій основі його членів (на відміну від інших регіональних філій РГТ, зокрема від Кавказького відділу, де «робота переводилася майже виключно силами російських приїжджих учених») [31, с. 101], так і в надто широкому українознавчому діапазоні його дослідницьких інтересів. Зміст звідомлень про діяльність установи та тематика виголошених доповідей і рефератів, як і тематика першого тому спеціального органу Відділу – «Записок», переконують, що його діяльність фактично охоплювала всі дослідницькі вектори, притаманні будь-якій Національній академії в її класичному вияві. Ідеться про пов'язані з українознавством студії: етнографічні аспекти місцевої економіки – промисловість України в історичному вимірі XVIII ст., «торговельні зносини із сусідами», внутрішня ярмаркова торгівля, кустарна промисловість, ощадно-позичкове товариство тощо. Це були нові опції етностатистичних студій, що під маркою етнографії фактично охоплювали весь триб життя і діяльності людності краю

як національної окремішності. Дослідники зазначають, що саме така форматна й комплексна постановка проблеми вивчення економічного та гуманітарного стану України «як деякого нібито окремого чи автономного утворення» й викликала занепокоєння в російських націоналістичних колах.

Щоб уникнути безсистемності й випадковості в роботі, науковці Відділу належну увагу звертали на складання та використання спеціальних програм, послуговуючись при цьому як попередньо розробленими програмами (Д. Журавського, В. Дабіжи, О. Метлинського) [11; 23], так і новим методичним інструментарієм, напрацьованим П. Чубинським, Хв. Вовком, О. Русовим, П. Житецьким [24; 25]. Зокрема, відомо, що до створення етнографічно-статистичних програм для вивчення звичаєвого права [15], кустарної промисловості [1], робітничого побуту долучилися такі знані фахівці, як О. Русов, О. Кістяківський, Хв. Вовк. Реалізацію ж дослідницьких проектів у сфері економічного стану краю, господарсько-виробничих відносин, кустарної промисловості було поставлено на наукову основу завдяки програмам і діяльності С. Подолинського, М. Зібера (останньому належить створення спеціальної статистично-економічної програми) [13].

Розроблені та тиражовані Відділом програми поширювалися серед різних установ і товариств з проханням про фіксацію та надсилання до Відділу різного роду краєзнавчих матеріалів та описів етнографічних реалій, унаслідок чого до Відділу надійшло чимало описів сіл та містечок, окремих побутових явищ (сільськогосподарських знарядь, народного харчування, звичаєвого права, збірок зразків усної народної творчості) і статистичних даних. Для апробації та оцінки описів і відомостей, що надійшли до Відділу у висліді роботи з кореспондентами та поширення відповідного інструментарію, в установі навіть було створено спеціальні комісії за участю провідних учених: Хв. Вовка (для оцінки матеріалів про

кустарну промисловість, житло, одяг, їжу), П. Чубинського і О. Русова (статистичних матеріалів); І. Житецького (лексичного), П. Драгоманова (пісенного), І. Рудченка (казкового) тощо.

Показовими щодо наукових досягнень Відділу стали результати його діяльності за 1975 рік, що були виразно проартикульовані його дійсними членами стосовно таких опцій: видання I т. «Записок»; опрацювання й видання матеріалів перепису 2 березня 1974 року в Києві; видання програм для збирання етнографічних і статистичних відомостей; опрацювання присланих до Відділу матеріалів; підготовка до друку III т. «Записок»; підготування до видання творів М. О. Максимовича; участь у Паризькій географічній виставці [31, с. 81]. До того ж, протягом цього ж року Відділ провів 8 засідань, на яких було прочитано 8 доповідей.

Дослідницьку діяльність Відділу відображає, як зазначалося, його видавничий орган, зокрема «Записки Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства» (опубліковані два томи), характерною особливістю яких є тематична різноманітність статей та новаторський характер їх контенту – суголосність «головнішим потребам часу». Перший том «Записок...» охоплює кілька напрямів українознавства, що ілюструють багатопрофільність видавничих пріоритетів і різновекторність інтересів його редколегії та авторів. До прикладу, економічний блок надрукованих розвідок представляє розвиток промисловості в історичному аспекті, торгових стосунків (у хлібній торгівлі зокрема); подає інформацію про сільські ярмарки й кустарну промисловість, ощадно-позичкове товариство, а також програму вивчення кустарної промисловості.

Так, про спробу осмислити стан промислового розвитку Південно-Західного краю в контексті історичних передумов, політичної та економічної залежності населення від існуючих режимів і, зокрема, підпорядкування цих українських земель Речі-Посполитій

у XVIII ст., ідеться у статті В. Антоновича [2, с. 179–193]. Слушним і прийнятним досі видається висновок ученого про помилковість уявлень про те, що низький рівень розвитку продуктивності в промисловості детермінований не тільки домінуючою зайнятістю людною краю в землеробстві, а й нібито браком енергії та «особливих здібностей у царині праці ремісничої і фабричної» [2, с. 179]. Відтак, дослідник спростовує стереотипні й поверхові судження про наявну ментально-психологічну зумовленість та нездатність населення до цивілізаційного поступу й розкриває об'єктивні причини низького рівня його економічно-господарського розвитку.

Аналогічна господарсько-виробнича проблема – зміни напрямку шляхів хлібної торгівлі Південно-Західних земель під впливом з'яви рейкових шляхів до Північно-Західних ринків розглядається в опублікованій у «Записках» статті М. Яснопольського [41, с. 193–233]. Аналізуючи виробництво зернових, шляхи та способи їх транспортування на міжнародні ринки, дослідник порушує і проблеми прикладного характеру, зокрема позитивно з погляду економіки оцінює з'яву альтернативних залізничних шляхів (Бердичівсько-Брестської лінії) на північно-західний вектор. Результатом віднайдення нових шляхів і центрів збуту зерна, на його думку, має стати підвищення його вартості, а отже, – поліпшення економічного стану селянина-виробника. Важливо наголосити, що це практично були чи не перші на українських землях студії закупаєних нині досліджень з антропології підприємництва і місцевих торгових відносин. Дослідник фокусує увагу на соціальних аспектах господарського життя і робить висновок про жалюгідне становище селянина-хлібороба, його цілковиту залежність від монополістів-посередників, накинутах цінових умов торговців-скупників [41, с. 231–233].

Дослідження торгових, економічно-виробничих відносин та матеріальної куль-

тури в цілому було, як зазначалося, порівняно новим явищем в етнографічній науці XIX ст., у якій традиційно основний акцент робився на фіксацію та наукове осмислення реалій уснопоетичної творчості й обрядовості¹. У наукових «Записках» Відділу з'явилася також ціла низка статей про матеріальну культуру та господарсько-економічні відносини середини 70-х років XIX ст., ідеться, зокрема, про дослідження народного житла (М. Левченко) [22], про сільський побут, господарський інвентар, торгівлю і ремісництво, позичково-ощадні товариства (П. Чубинський) [38; 40], що вказує на модернізацію дослідницьких векторів у вітчизняному народознавстві.

Зразком подібних краєзнавчо-етнографічних робіт є виконаний П. Чубинським на новоствореній базі польових матеріалів етнографічний опис села Сокиринці Прилуцького повіту. Опис містив докладні статистичні дані про географічні і природно-топографічні особливості, про конкретні демографічні характеристики людності Сокиринців, про її соціальну структуру, майновий стан різних категорій селян, домінуючі види занять, прибутки й видатки родин, стан освіти тощо. Крім фахово описаного з докладним акцентуванням локальної специфіки сокиринського рільництва та його ролі для різних категорій селян, П. Чубинський з належною увагою до етнографічних особливостей фіксує допоміжні заняття, промисли та ремесла, зокрема тютюнництво.

Інформативним з погляду репрезентації цілого спектру професійної ідентифікації місцевої людності є поданий автором реєстр ремісників (13 категорій), що ілюструє домінування натурального типу селянського господарства, але водночас акцентує і помітний розвиток ремісництва; такими ж цінними є й відомості про рівень грамотності (один грамотний домогосподар приходився на 6,46 селянських дворів) [40].

Дослідник одним з перших у вітчизняній гуманітаристиці порушив питання про позичково-ощадні спілки в середовищі сіль-

ських мешканців. Він наголошує на позитивах цього явища, яке, на його думку, є засобом боротьби проти монопольного функціонування грошово-позичкових структур, що практикують фінансовий визиск селян засобом високих позичкових процентів. Мова йде про існуючий на цей період (70-і рр. XIX ст.) у сільській місцевості України характерний поділ праці серед різноетнічного населення, за якого існували різні моделі виживання. Так, для представників зазначених позичкових структур – вихідців головно з містечкового середовища, котрі поділяли суспільно-світоглядні (кастові) позиції домінуючих чужих (польських чи російських) верств щодо підлеглого місцевого українського люду, природною, з погляду фізичного виживання групи, видавалася орієнтація на сильнішого. Різновекторними для тогочасних етнічних груп були й основні види діяльності: для нацменшин (для російської та єврейської – торгівля як основне ремесло, що незрідка у тогочасній українській реальності зводилася до перекупництва, лихварства, гендлярства, а зрештою – експлуатації місцевих селян, соціально незахищених і обмежених правовим свавіллям чужого панства, а відтак – приречених на низьку економічну мобільність) [40]. Наслідком таких суспільно-виробничих стосунків, на неординарну і сміливу як на той час думку П. Чубинського, і була монополія на сільську торгівлю (зосереджена, як зазначалося, у вихідців з іншоетнічного середовища і відповідно – експлуатація українських селян), що в кінцевому підсумку породжувало між-етнічну напруженість в українсько-польсько-єврейсько-російському середовищах.

Новаторським, виконаним у рамках дослідів господарсько-економічної культури (студіювання землеробського інвентарю, селянських садиб та матеріальної культури в цілому [16, с. 87]; «господарських відносин, форм грошового обігу і ярмаркової торгівлі, особливостей селянського виробництва та способів реалізації продукції») етнографічним проектом Південно-Західного відділу, стало дослідження Бориспільського ярмарку, про-

ведене групою фахівців (Ф. Вовк, О. Русов, П. Чубинський та студенти). Ініціатором його проведення був П. Чубинський, котрий надав учасникам докладні теоретичні й практичні поради. Ф. Вовк згадував: «...не можу не визнати П. П. своїм першим учителем у цій справі [етнографічних студій. – Г. С.] і зберігаю до цих пір найсердечнішу вдячність за його поради й настанови, які мені надалі дуже знадобилися. Завдяки особистій участі П. П. наша робота на ярмарках пішла надзвичайно жваво й успішно» [5, с. 50].

Саме про дослідження сільських і містечкових ярмарків та про їхню роль у розвитку кустарної промисловості і в економіці села йдеться в опублікованій у першому томі «Записок Південно-Західного відділу» статті Хв. Вовка [6]. Результати спостережень та дослідів соціально-економічних аспектів життя села спершу були оприлюднені у вигляді доповіді Хв. Вовка на засіданні Південно-Західного відділу РГТ 3 грудня 1873 року, а згодом були видрукувані в «Записках» Відділу [6]. Поставивши за мету зібрати відповідні статистичні відомості та з'ясувати економічний бік побуту селянства, Хв. Вовк разом з О. Русовим та за участю П. Чубинського й п. Ільницького докладно ознайомилися з асортиментом товарів і географією ремісничих центрів, цінами на товари та способами реалізації продукції на ярмарках правого і лівого берегів Дніпра. Зібрані ними достовірні фактографічні дані узагальнюють розвідку Хв. Вовка важливою статистикою, поданою у вигляді зведеної таблиці щодо кількісних характеристик кустарних виробів з дерева, шкіри, металу, мінералів, тканин, зернових культур [6]. Ця складена Хв. Вовком порівняльна таблиця про місцевості виготовлення різних груп товарів для досліджуваних ярмарків, а отже, – про відповідну господарську спеціалізацію та основні ремісничі осередки, істотно збагачувала інформативну цінність розвідки, що й досі послуговує не лише важливим джерелом, а й зразком дослідження кустарних промислів і ремесел в історичній ретроспективі.

У ній висвітлюються особливості «кочових виробництв»; зокрема, ідеться про способи виготовлення і реалізації селянського сукна та вибійки; подаються порівняльні відомості про специфіку торгівлі та «контингент торгового класу», про адміністративно-територіальні центри виготовлення та надходження товарів на Бориспільський, Фастівський, Ніжинський та Ясногородський ярмарки [6].

Вчений, випереджуючи тогочасне суспільствознавство у дослідях з етноконфліктології, переймається (на рівні наукового прогнозування) потенційно можливими етноконфліктогенними наслідками тих деструктивних процесів економічного розвитку тогочасних українських сіл і містечок, що склалися внаслідок тотальної експлуатації (при потуранні влади) перекупниками безправних виробників ремісничої продукції. Зокрема, він вказує на економічні деформації, що мають місце у виготовленні та реалізації селянської продукції (через монополізацію перекупниками торгівлі життєво важливими товарами – зерном, борошном тощо). Так, описуючи ярмарок у Фастові, Хв. Вовк небезпідставно зауважує, що «весь зовнішній вигляд ярмарку являє собою обурливу в економічному розумінні картину», оскільки свій урожай зернового хліба і борошна – весь результат своїх літніх робіт, селяни за безцінок вимушені були продати єдиному перекупнику і тут же за виручені гроші купувати вироблені іншими селянами-ремісниками речі першої необхідності в іншого перекупника, що монополює скупив їх і реалізовував на цьому ж ярмарку [6]. Те саме стосується монополюючого володіння іншими кустарними промислами і навіть тими, які, за спостереженнями дослідника, «ніде в Малоросії не переходять до рук монополістів», котрі встановлювали необґрунтовано високі ціни і наживалися на селянській праці [6]. Вчений констатує деструктивні тенденції в економіці краю, а відтак – у житті більшості його людності – селянства: «Таким чином, протягом кількох

годин, у невеликих розмірах, можна було спостерігати створений упродовж 2 останніх століть результат політичної системи, що панувала в південно-західному краї, системи феодалного аристократизму, яка штучно створила теперішнє економічне становище. Ми говоримо «штучно», бажаючи нагадати про систематичне знищення місцевого виробництва, промисловості і торгівлі, котре... було спрямоване на експлуатацію місцевого населення...» [6].

Поділяючи погляд П. Чубинського щодо потреби об'єктивного наукового студіювання делікатної проблеми міжетнічних стосунків в економічній сфері та вказуючи на пряму залежність становища українського селянства від етносоціального фактора – домінування в економіці численного польського панства та його союзників у «нешадній експлуатації селян» – вихідців з різностанових прошарків міщанського польського та єврейського середовища, Хв. Вовк акцентує потребу об'єктивного наукового аналізу існуючих економічних реалій з метою усунення причин, які б могли спричинити міжетнічні конфлікти (на ціле століття фактично випереджуючи актуалізовану у вітчизняному народознавстві теорію конфліктів). Дослідник піднімається до високого рівня осмислення соціально-економічних відносин на селі, констатує деструктивну суть домінування кріпосницько-феодалної системи визиску місцевої української людності, що породжувала її зубожіння та занепад економіки в цілому.

Ці думки Хв. Вовка були нестандартним і сміливим концептом тогочасного етнографічного дискурсу, що дорівнювали українську гуманітаристику до європейської. Зазначені спостереження і висновки ученого торкалися не досліджуваних ще у ті часи етносоціальних і етнополітологічних опцій науки, що вже у наш час усталилися як предмет студіювання нових суспільствознавчих дисциплін.

Проаналізувавши характер і обсяги торгівлі та товарообміну у краї, Хв. Вовк аргументовано спростовує усталену в російській публіцистиці та науковій літературі думку

про українців як «народ винятково землеробський і навряд чи здібний хоча б до якоїсь ремісничої, технічної чи торгової промисловості», про нібито їхню природну нездатність до торговельної і ремісничої діяльності (і це при тому, що загальний оборот Бориспільського ярмарку, за його підрахунком, складав не менше 50 тис. срібних карбованців), актуалізує потребу наукового студіювання й осмислення виробничих аспектів селянського ремісництва та торгівлі.

Поза всяким сумнівом, дане дослідження як за фактографічними даними, так і за рівнем теоретичного осмислення й наукової інтерпретації соціально-економічної тематики цілком відповідає сучасним науковим критеріям і стандартам.

До найважливіших здобутків Відділу дослідники справедливо відносять успішне проведення ним одноденного перепису населення Києва, результати якого було опубліковано 1875 року і який здійснювався «не з поліційною, або з фіскальною, але виключно статистично-науковою метою». Як стверджує вже згадуваний дослідник діяльності Відділу Федір Савченко, «ініціативу й думку про потребу перевести в кінці 1973 р. одноденний перепис у Києві подав князь, ген.-губ. О. Дондуков-Корсаков» [31, с. 52]. Останній дійсно був одним з офіційних прихильників реалізації проекту перепису. Проте, як зауважує більшість дослідників, ініціатива заснування установи і проведення перепису належали передусім Чубинському. «Складання програми і плавне переведення перепису» було покладено на Спеціальний комітет на чолі з цим ученим, завдяки якому власне і було гарантовано успіх перепису. Задовго до переведення перепису було розроблено програми, окреслено зміст і характер дослідження, план діяльності розпорядчого й спостережного комітетів, друкування формулярів для опису дворів, квартир та особистих карток тощо. До складу Спеціального комітету, очолюваного П. Чубинським, входили також В. Антонович, В. Л. Беренштам, К. Н. Жук, В. А. Рубінштейн, Н. М. Яснопольський.

План проведення перепису було видруковано у першому томі «Записок» Відділу. У ньому йшлося про залучені до перепису установи, розмежування міської зони та передмістя, техніку перепису та час його проведення. Концепційну основу програми перепису розробили П. Чубинський, О. Русов та М. Зібер; останній навіть опублікував разом з «Програмою» перепису спеціальну статтю «Що таке статистика», що сприяла належній підготовці населення до перепису та лояльному ставленню до цієї ініціативи з боку владних кіл. Офіційну підтримку перепису засвідчує склад розпорядчого комітету, до якого входили представники адміністрації, духовного і військового відомств, члени Відділу – Шульгин, Драгоманов, Берешнтам, Русов, Завойко, Чубинський та спостережного комітетів (останній складався з 29 членів Відділу).

І. Житецький підкреслював масштабність заходу, до якого було долучено широке коло учасників – «більше 100 ріжних людей, мешканців Києва усякого стану і фаху, почасти й молоді». Він наголошував, що «під керівництвом невеликої комісії і кількох членів за головування Чубинського, в одну ніч на 2-е березня 1874 р. приватними силами було докладно описано населення Києва в 127 251 людину <...> Такого другого громадськими силами, до того й за науковими методами зробленого опису, Київ вже потім ніколи не знав» [5, с. 34].

В офіційних джерелах та друкованому органі Відділу, у спеціальному збірнику під назвою «Киев и его предместья по однодневной переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным отделом И. Русского Географического Общества, г. Киев, 1875...» є докладні описи як підготовчих заходів до перепису, так і його результатів. Зокрема, у другому томі «Записок» Відділу видруковано доповіді П. Чубинського («Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г.») та С. В. Завойка («О домах и квартирах г. Киева по однодневной переписи произведенной 2 марта 1874 г.»), виго-

лошені обома дослідниками на річних зборах 23 березня 1875 року. Як засвідчують згадані джерела, ця безпрецедентна в державній статистичній практиці наукова акція мала неочіненне значення для створення об'єктивної картини про кількісні характеристики, мовно-етнічну, статево-вікову, соціальну й конфесійну структуру населення Києва. Передовсім, зазначається в «Обзоре данных о населении г. Киева» П. Чубинського, перепис виявив, що реальна чисельність населення на 50 % більша, аніж подавала офіційна статистика [31, с. 54]. Мешканців власне міста було 116 774 особи (91,77 %), а населення передмістя становило 10 477 осіб (8,23 %). Неочікуваним стало й те, що в передмісті відсоток корінних мешканців виявився вищим, аніж у місті, зокрема, корінних киян у власне місті проживало лише 27,93 %, а в передмісті – 32,93 %. Як виявив П. Чубинський, «взагалі в Києві серед жителів на кожні 100 киян припадає 252 некиян».

За результатами перепису прикрою несподіванкою для влади стало також те, що більше половини людності міста визнали українську мову рідною, що було надзвичайно резонансним фактом суспільної свідомості мешканців Києва. З мовно-етнографічного та конфесійного погляду становлять інтерес відомості про жителів Києва – вихідців з інших регіонів та населених пунктів (головно – про їхнє етнічне походження). У складі населення міста кияни й уродженці «Південно-Руських» (цебто українських) губерній становили 73,85 %, а уродженці великоруських і білоруських губерній – 21,55 %, вихідці з інших етноісторичних місцевостей імперії – 2,89 %, іноземці – 1,71 % (або 2170 осіб). Майже третину населення міста становили уродженці губерній «Південно-Західного краю», з них найбільша частина – вихідці з Київської (26,12 %) та Чернігівської (6,59%) губерній.

За даними перепису, близько 15 % склали вихідці з власне російських губерній, які, вірогідно, були переважно етнічними росіянами. Враховуючи, що близько 1,5 % меш-

канців міста визнали білоруську мову рідною, це слід розцінювати як вияв їхньої білоруської етнічної ідентичності. Зіставлення даних перепису про вживання польської мови в домашньому побуті (якою спілкувалася п'ятнадцята частина киян) з відомостями про католицьку релігійну належність мешканців міста дозволяє припустити, що понад 7 тис. із них були етнічними поляками. Дослідник зазначає, що дві третини мешканців поселилися у ньому порівняно недавно, «протягом одного, двох, трьох десятиріч». Серед киян, котрі репрезентували численну групу іноетнічного населення, були євреї, яких нараховувалося в місті 13 803 особи і які, на думку П. Чубинського, «поселилися в Києві протягом останніх 5–6 років» після скасування владою відповідної заборони на проживання [39, с. 190–205].

Унаслідок перепису було також виявлено диспропорцію кількісних параметрів представників чоловічої та жіночої статей: жінок було 55 403 (43,53 %), чоловіків – 71 848 (56,47 %). Через це у співвідношенні чоловічої та жіночої статей була істотна перевага перших над другими – на 100 жінок припадало 130 чоловіків. Найпомітніша диспропорція між жіночим та чоловічим населенням простежувалася на Печерську, де на 100 жінок припадало 297 чоловіків. За слушним поясненням П. Чубинського, це зумовлено присутністю значної кількості військових, розміщених у казармах на Печерську, та розташуванням у цій частині міста Лаврського монастиря. Істотною була перевага чоловіків над жінками і в Лук'янівському кварталі (на 100 жінок – 132 чоловіки), що пояснювалося наявністю там Київської військової гімназії і тюремного закладу [39, с. 185–187].

У ході перепису було отримано об'єктивні статистичні дані щодо поширення грамотності серед населення; зокрема, виявлено, що грамотні та напівграмотні становлять менше половини населення (43,5 %), а безграмотні – більшість (понад 55,5 %); до того ж найнижча освіченість була серед жінок, дві третини з яких були неграмотними.

Відносно соціальної структури населення міста, то до найчисленніших груп, які утворювали нижчі прошарки і налічували 74 %, належали міщани (майже третина – 32,56 %), представники нижчих чинів (майже чверть – 23,15 %) та селяни (понад шосту частину – 17,56 %). Спадкові та персональні дворяни й вище духовенство становили 17,77 %, а купці – понад 3 %.

Навіть окремі з оприлюднених П. Чубинським та акцентованих нами даних перепису переконливо ілюструють широкий державницький підхід його ініціаторів і значущість результатів цієї наукової акції. Дані перепису істотно перевищували офіційні, суто статистично-демографічні опції подібних заходів; вони стосувалися і соціально-економічних умов життя населення, і мовно-національних та релігійно-конфесійних питань. Саме ці реалії соціального і культурно-освітнього життя Києва члени Відділу – організатори заходу – намагалися оприлюднити і привернути до них увагу суспільності. До цього передусім прагнув П. Чубинський, про якого О. Русов писав: «Організатор цієї наукової акції (П. Чубинський), який зумів надихнути всіх членів спостережного комітету й кілька сотень студентів працювати на перепис, поводився надзвичайно скромно і був непомітний у цей день, не претендуючи на жодні преференції при виконанні цього величезної наукової ваги заходу» [28, с. 42].

Усвідомлення громадськістю суспільної значущості результатів перепису, що вияскравлювали житлові проблеми бідних верств населення, тяжкі умови життя жіноцтва, питання робітничої праці і побуту, засвідчують публікації на цю тематику у «Киевлянині» та «Киевском телеграфі». (Про житло бідного населення Києва. *Киевский телеграф*. 1975. № 6; Житлове питання в Києві. *Киевский телеграф*. 1975. № 75; Жіноча праця в Києві. *Киевский телеграф*. 1976. № 9).

Прикладом висвітлення подібної соціальної тематики у публікаціях, виконаних за матеріалами цього одноденного перепису, стала видрукувана у другому томі «Записок»

Південно-Західного відділу згадана вже стаття С. Завойка «О домах и квартирах г. Киева». На основі виявлених результатів перепису автор відтворює загальний образ міста, розкриває систему життєзабезпечення (передумови безпеки і здоров'я населення, побутових зручностей і матеріальних благ тощо). С. Завойко слушно резюмує, що, незважаючи на недоліки перепису, його результат все ж таки «містить в собі стільки цікавих даних, які можуть послужити предметом окремих докладних досліджень і сприяти вивченню найрізноманітніших сторін міського життя» [12, с. 219]. Він повідомляє рідкісні дані щодо особливостей міської забудови Києва: площа під Києвом (без передмість) становила 45,5 кв. верств, а кількість мешканців цієї території нараховувала 116 774 міщан, тобто один житель припадав на 97 кв. сажнів. Більше ніж третина території офіційного міста, стверджує дослідник, належить до так званого незабудованого простору, а густота міського населення складає 125 757 осіб на одну квадратну географічну милю, що у порівнянні із густозаселеними західноєвропейськими містами свідчить про досить вигідні умови проживання у Києві [12, с. 221].

Цікаві дані наводить автор з приводу санітарно-екологічних норм системи життєзабезпечення, зокрема, щодо кількості міських садиб (дворових місць), яка разом із садибами передмість нараховувала 6375; на кожну ж міську садибу в середньому припадало 1019 квадратних сажнів [12, с. 222]. Дослідник виявляє, що за кількістю міських садиб у різних районах найзаселенішою є територія місцевості «Плоска» – частина міста, у якій розташовано більше п'ятої частки всіх садиб, а далі послідовно розташовуються Либідська та Дворцова частини міста.

Важливі відомості наводяться і щодо посадибної щільності заселення: кожна садиба (двір) у місті нараховує «середнім числом» 22 людини, а в передмісті – близько десяти. Порівнюючи відповідні дані по Києву та Петербургу, дослідник доходить думки про відносно низьку посадибну скупченість

людності в Києві, яка в 3,5 рази нижча, ніж у Петербурзі, що є позитивним показником з погляду екології життя людини. Учений звернув увагу на питання густоти (скупченості) населення за місцем проживання (у центрі чи передмістях). Він виявляє середнє число мешканців на одну кімнату, кількість яких, за його даними, більша, ніж у Петербурзі і складає 2,05 особи. Цей факт автор пояснює економічними причинами, дороговизною київських квартир, їх недоступністю для простолюду, особливо в центрі міста.

Становлять і донині інтерес висновки дослідника про кількість кімнат у квартирах, про способи користування квартирами, кількість печей для обігріву тощо [12, с. 268–269]. Оцінюючи економічні сторони життя міста, учений виводить розрахунки про потреби міста в паливі для обігріву будівель (що, за його підрахунками, складає не менше 73 690 кубічних сажень дров на рік); визначає прибутковість міста у 3 319 299 карбованців, наводить порівняльні дані. С. Завойко слушно резюмує, що, крім зроблених ним висновків про те, що дані перепису розкривають причини, які детермінують існуючі на той час вектори розвитку міста, вони є ще й досить цінним матеріалом для нових економічних рішень, нових перспективних і комплексних студій [12, с. 268].

Загальні результати перепису, з огляду на їх високу національно-суспільну значущість, були також, як зазначалося, опубліковані окремою книгою в 1875 році «Киев и его предместья».

Належну оцінку перепису дав свого часу О. Русов. «Сам перепис був прекрасною науковою операцією, блискуче проведеною на благо української науки». Таку ж високу оцінку перепису дає й Ф. Савченко: висвітлюючи значення другої книжки «Записок» Відділу, він зауважує, що поява в ній фольклористичної доповіді М. Драгоманова, а «також двох рефератів про результати Київського перепису дає право сказати, що й друга книжка була видатним явищем на тодішньому українському науковому обрії» [31, с. 84].

До беззаперечних наукових здобутків Відділу належить і організація та проведення в Києві III Археологічного з'їзду, який став чи не першим масштабним просвітньо-науковим заходом, що широко репрезентував як україністичну тематику, так і високо підняв науковий авторитет місцевих (українських) доповідачів. Зокрема, показово, що на з'їзді виступило 9 членів Відділу (В. Антонович, Хв. Вовк, М. Дашкевич, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Іващенко, М. Константинович, П. Лебединцев, М. Левченко), які прочитали 10 доповідей (ще 8 рефератів на україністичну тематику прочитали інші учасники з'їзду). Наголошуючи на домінантній ролі членів Відділу в підготовці доповідей та проведенні з'їзду, П. Чубинський писав, що «якби не було з'їзду, то реферати ці були б набутком відділу» [31, с. 58–59], позаяк були написані його членами.

На обговорення учасників з'їзду було винесено важливі суто наукові (теоретичні) питання про предметні сфери таких суміжних дисциплін, як етнографія, антропологія та археологія, та їх розмежування, а отже, – зміцнення самостійності (доповіді І. Забеліна та О. Уварова). Неабиякого розголосу набули й доповіді М. Драгоманова, О. Міллера, М. Костомарова (про методику вивчення народної культури тощо). Проте найбільшу увагу учасників привернув домінуючий україністичний зміст усіх доповідей, що дало підстави опонентам ярликувати з'їзд як українофільський [33].

Цей проукраїнський пафос з'їзду помітив і високо поцінував О. Терлецький, наголошуючи, що з'їзд принесе велику користь «українофільській справі в Росії, бо сливе всі реферати доторкалися України, а щойно на конгресі побачили і свої і великороси, яка багата Україна на наукові сили... Треба признати, що українці тепер дуже раціонально взялися до праці» [33]. Таку ж оптимістичну перспективу українознавчій роботі передбачив М. Драгоманов: «Реферати про нашу землю і народ, його орнаментика, пісні і декламації кобзаря Вересая дали немало

інтересного матеріалу для гостей, що скріпить енергію до роботи в киян» [31, с. 59].

Польські автори (Тарновський) в успіхах українофільства побачили «конспірацію соціальну з ціллю незалежної України, без царя і Росії, без шляхти польської, чи російської...» Проте Тарновський не вірить у щасливу державницьку перспективу краю, наголошуючи, що цей українофільський рух «не викреше він тут Польщі... Може колись другу Литву?.. чи, чи...?» [33].

Інтерес до з'їзду, за свідченням М. Грушевського, виявив і німецький уряд, який відрядив до участі в ньому німецького консула в Одесі, нумізмата Блява [див.: 36].

Українофільський характер з'їзду, як зазначалося, помітили й відверті вороги, як про це стверджував М. Грушевський: «Археологічний з'їзд 1874 р., що дійсно випав блискучою маніфестацією наукових засобів і аргументів українства, роздрознивши ним його ворогів, пхнув їх до нових “засобів боротьби”» [31, с. 60].

Однак, попри різні шовіністичні великодержавні випадки, з'їзд «був блискучим виявом тієї високої наукової організованості, тих досягнень з боку... Відділу Географічного Товариства у Києві, – що саме тоді дійшов свого найвищого розквіту» [31, с. 58]. Хоча про успіх з'їзду завдяки праці місцевих учених (членів Відділу) заявив на закритті цього наукового форуму навіть гр. Уваров, проте представники імперської влади побачили в ньому прояви сепаратизму, що стало поштовхом до боротьби проти діяльності Південно-західного Відділу.

У річищі декларованих Відділом пріоритетних студій комплексно досліджувалися різні населені пункти, унаслідок чого були підготовлені монографічного характеру описи сіл та містечок, що містять унікальні статистичні дані й вузьколокальні етнографічні відомості. З-поміж низки тих етнографічних розвідок, якими збагатився Відділ у висліді розісланих програм і які, зрозуміло, мали різну наукову значущість і достовірність, привертають увагу професійністю фіксації явищ «Етнографічний

опис села Чорнобиль» Г. Шимановського; «Опис села Ловані» О. Русова; «Медикотопографічний опис м. Таращі» В. Лисенка, уже згадувана вище праця – «Село Сокиринці і Сокиринське позичково-ощадне товариство» П. Чубинського та ін.

Найґрунтовніше в цій серії досліджень виконаний історико-етнографічний і статистичний опис Буковини Г. Купчанка, опублікований у другому томі «Записок» Відділу [20]. Професійністю викладу й повнотою наведених фактів і даних ця розвідка виходила далеко за межі аматорського краєзнавчого опису конкретної вузьколокальної місцевості і скоріше стала однією з перших успішних студій історико-регіонального характеру як за обсягами, так і за подачею фахово систематизованого етнографічного матеріалу². У другому томі «Записок» Ф. Савченко наголошує на новаторському значенні цієї розвідки, назвавши матеріали Г. Купчанка, що подавали «історико-географічні відомості про Буковину», та його ж збірку народних пісень з Буковини (опубліковані у цьому ж томі Лоначевським під своїм прізвищем), «новим розділом» україністики.

Нарис містить характеристику пограниччя, географічний опис території та топографії краю, особливості народонаселення (із загальної чисельності (511 964 душі) 200 000 осіб складала «руські» (українці)). Численною була й група румунів (180 000), які мешкали на південній і південно-східній частині Буковини; а великороси³ складала лише 2938 осіб. Розвідка подає лаконічні відомості про кожну етнічну групу (чисельність, локацію, заняття); інформує про політичний та адміністративний устрій (вісім повітових капітанств). Нарис також репрезентує ґрунтовні наративи і стислі оповідки про природні ресурси, кліматичну специфіку, основні види занять (землеробство, тваринництво, бджільництво, гірничодобувна промисловість, ремесла та торгівля); про систему освіти (від вищих до «нищих» навчальних установ), громадських об'єднань і товариств; про церкви та монастирі тощо.

Найбільший інтерес з етнографічного погляду викликає розділ праці «Нрави, обычаи, загадки, пословицы, суеверия и пр. буковинско-русского народа», виконаний за вже усталеними на той час зразками подібних етнографічних описів різних населених пунктів. Автор торкається тамтешньої етнічності і демонструє чітке розуміння належності території місцевому населенню, що ідентифікує себе як «руснаки», руські, (котрих поляки іменують русинами, румуни – русль, німці – рутенами).

Докладно описані обряди та звичаї, свята народного та церковного календаря, які демонструють загальноукраїнську основу цих ритуально-обрядових дат та практик. У проекції на сьогодення вони доповнюють збережену й досі етнографічну старовину, проливаючи світло на певні загублені смисли, прогалини й втрати в сучасних їх версіях і наративах. Не буде перебільшенням констатувати, що ця історико-етнографічна частина розвідки Г. Купчанка, доповнена її фольклористичною збіркою пісень, забобнів, молитов українського населення (руснаків) Буковини, стала основою як праць 20-х років ХХ ст., так і сучасних монографічних досліджень (Галичина, Буковина, Угорська Русь, М., 1915; Заставний Ф. Географія України : у 2 кн. Львів, 1994; Мишанич О. Карпати нас не розлучать. Ужгород, 1993; Гуцульщина. Київ, 1987; Бойківщина. Київ, 1983; Лемківщина. Львів, 1999. Т. 1; 2002. Т. 2; Буркут Ігор. Русинство: минуле і сучасність. Чернівці, 2009; Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. Київ, 2013), які фактично мають подібну смислову та фактографічну базу.

Тематика опублікованих у «Записках» Відділу матеріалів і статей відбивала й інші нові та актуалізовані у 80-х роках ХХ ст. дослідницькі пріоритети вітчизняної етнології. Ідеться, зокрема, про народні знання, на потребі студювання яких неодноразово наголошували провідні народознавці ще у ХІХ ст. (Хв. Вовк, П. Чубинський), і що, зрештою, і відобразилося в першому томі видан-

ня, який уміщує розвідки з етноботаніки (словники народних назв рослин, укладених О. Роговичем [27] та Ф. Вовком [7]). Словник О. Роговича обіймав навдивовижу широкий корпус народних назв рослин як зібраних автором, так і повідомлених М. Максимовичем, В. Черняєвим, Давиденком та Софронівичем (загальна кількість – 772 назви). Не знецінена й досі наукова заслуга укладача, яка полягає в здійсненій ним «ботанічній ідентифікації»; зіставленні всіх локальних етноназв рослин з існуючими тогочасними науково-термінологічними відповідниками; у наведеному ученим регіональному розмаїтті розпізнаваних назв та в поданих ним (у вигляді оповідей та повір'їв) часткових відомостях про окремі з рослин. Можна пошкодувати лише про те, що відсутня повна локальна прив'язка зафіксованого розмаїття назв та що подано замало описів специфікації народно-медичної практики, способів і прийомів застосування рослин. Безперечним позитивом словника і новаторською ініціативою автора є і поданий укладачем алфавітний покажчик представлених ботанічних назв.

В іншій, укладеній уже Хв. Вовком етноботанічній розвідці зі списком рослин (що були надіслані в Південно-Західний відділ М. Симиренко та були ідентифіковані з погляду ботаніки О. Роговичем), представлено в їх унікальних народних назвах 230 різновидів дерев, кущів і трав. На відміну від словника О. Роговича, список термінів за Хв. Вовком поданий не в латинській, а в українській мовній версії, а латинська назва (як науковий відповідник) добувається як допоміжна для ідентифікації рослини, що недоступне сприйняття тексту для пересічного читача й маркує його суто етнографічний характер.

Хв. Вовк обмежує реєстр назв рослин їх поширеними загальноукраїнськими варіантами, здебільшого без регіонально-локальних їх аналогів. Етнографічні зауваження і примітки, що супроводжують переважну частину термінів, мають досить лаконічний зміст і стосуються як загальної характеристики рослин, так і їх вжитково-медичних осо-

бливостей. До прикладу: «Осот – *Cirsium arvense* L. – лопуцьк аршин у два. Цвіте червоно-синє у липці. Купають дитину од сухот» [7]. Або ж: «Ночуй-вітер. *Hieracium Pilosella* L. Варять свиням од скаженни. Як скажена собака покусає чи скотину чи людину, то наповать» [7]. Сучасні дані з народної фітотерапії здебільшого суголосні змісту цих і подібних стислих відомостей про лікувальні характеристики рослин, зафіксовані тогочасними збирачами (попри відсутність належної територіальної локалізації поданих Хв. Вовком даних). Занотовані й опубліковані Хв. Вовком та О. Роговичем відомості засвідчують ґрунтовну обізнаність людної з місцевим рослинним світом, їх самотутню традицію в пізнанні природи та її особливостей, а водночас – указують на давню закоріненість, автохтонність населення на цих територіях, що й детермінувало накопичення знань та вироблення народної медичної культури з добре розвинутою етноботанічною термінологією. Ці розвідки ще в 70-х роках ХІХ ст. започаткували окремих дослідницький сегмент української етнографії, а їх фактографічна основа складала підмурівок цілої серії вже сучасних загальноукраїнського та регіонального характеру робіт з народної медицини (Є. Болтарович, С. Швидкий, Н. Серебрянікова, І. Ігнатенко та ін.).

Окремих дослідницький напрям складають опубліковані в першому томі «Записок» студії на фольклорно-етнографічну тематику, присвячену передусім духовній культурі. Серед них – розвідка Русова про Остапа Вересая, «одного з останніх малоруських кобзарів»; М. Лисенка – «Характеристика музичних особливостей малоруських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм» та П. Чубинського про народні історичні легенди тощо. Перший том «Записок» містить також звід дум і пісень релігійно-морального змісту бандуриста Вересая. Незмарновану й дотепер наукову вагу мають і дослідження, уміщені в другому томі «Записок» з порівняльної фольклористики (М. П. Драгоманова) та про релігійний культ

південноросійського народу в його приказках (П. С. Івашенка).

Помітний науковий і суспільний резонанс мали й інші проекти Відділу (видання окремих монографічних праць (О. Русова, М. Драгоманова, І. Рудченка), створення музею й бібліотеки тощо).

Проте саме успішна й масштабна наукова та освітня діяльність осередку привернула до нього увагу влади і спричинилася до його закриття. З кінця 1874 року вже почалося переслідування і цькування Відділу з боку Віталія Шульгіна та М. Юзефовича (колишніх членів Відділу), які в газеті «Киевлянин» зініціювали антиукраїнську кампанію. Південно-Західному відділу інкримінувався сепаратизм, нібито його «захоплено таємним гуртком так званих українофілів, і влада разом зі службовцями і вельможними панами легалізує підпільне Товариство та його роботу», буцімто краєзнавча робота членів Відділу ведеться без дотримання державної ідеології [10, с. 35]. Безпосередні випадки були спрямовані проти «старого відомого націоналіста П. Чубинського». 3 травня

1875 року (замість Галагана) головуєчим Відділу було обрано В. Антоновича, а його заступником П. Чубинського. Початок руйнації Відділу було покладено виступом і відмовою від участі у Відділі М. Юзефовича та редактора «Киевлянина» В. Шульгіна, які перейшли до відвертих звинувачень членів Відділу в політичному партикуляризмі, до писання доносів у Петербург про сепаратизм в українських колах і про неблагонадійність Відділу. Унаслідок цих наклепів у Петербурзі було створено сумнозвісну Комісію у справі боротьби з українством, видано так званий Емський акт про заборону українського слова та в червні 1876 року остаточно закрито Південно-Західний відділ РГТ [10, с. 36], а П. Чубинському як «ініціатору українофільської пропаганди» заборонено проживати в Україні.

Утім, діяльність цього наукового осередку національного виміру не минула намарне – вона, як вислід наукової тягlosti, стала предтечею видатних досягнень і поступу академічної народознавчої науки не лише 20–30-х років ХХ ст., але й сучасних етнологічних студій.

Примітки

¹ Саме на потребі дослідження Відділом матеріальної культури наголошував у своєму листі до Галагана Семенов [див.: 31, с. 35].

² Подібні наукові практики монографічного опису сіл стали широко застосовуватися в діяльності народознавчих установ УАН 20-х років ХХ ст. (Етнографічна комісія, Музей антропології та етнології, Кабінет примітивної культури та ін.).

³ Згідно з існуючою на той час етнімічною практикою Г. Купчанко щодо української більшості населення вживає етнімі «руські» (у тогочасному написанні – «русские»), а щодо російської спільноти застосовує етнімі «великороси», що дозволяє чітко диференціювати ці різноетнічні групи.

Список використаних джерел

1. Анкета по сбору материалов по изучению кустарной промышленности и сельских ремесел. Киев, 1874.
2. Антонович В. Б. О промышленности Юго-Западного края в XVII стол. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1874. Т. 1.
3. Берг А. С. Всесоюзное географическое общество за сто лет. Москва ; Ленинград, 1946.

4. Березовський І. П. Визначний діяч української культури. *Народна творчість та етнографія*. 1989. № 2.
5. Вовк Ф. П. П. Чубинский. Отрывки из личных воспоминаний. *Украинская жизнь*. Москва, 1014. № 1.
6. Волков Ф. К. О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1874. Т. 1. С. 266–289.

7. Волков Ф. Список растений с народными названиями, доставленных М. Ф. Семеренком. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1874. Т. 1. С. 165–179.
8. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. Киев, 1998.
9. Драгоманов М. Вестник Европы. 1877. Март.
10. Житецький І. Південно-Західний відділ географічного товариства у Києві. *Україна*. Київ, 1927. Кн. 5.
11. Журавский Д. П. План статистического описания губерний Киевского учебного округа. *Труды Комиссии для описания Киевского учебного округа*. Киев, 1851. Т. 1.
12. Завойко С. О домах и квартирах г.Киева. По однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 г. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1875. Т. 2.
13. Зибер Н. И. Опыт программы для собирания статистических и экономических сведений. Киев, 1875.
14. Зиль А. Народознавець Павло Чубинський. Київ, 2009.
15. Кистьяковский А. Программа для собирания юридических обычаев и воззрений. Киев, 1874.
16. Колесса Ф. Історія української етнографії. Київ, 2005.
17. Кравець О. Південно-Західний відділ російсько-географічного товариства. *Народна творчість та етнографія*. 1973. № 2. С. 60–66.
18. Кулиш П. Записки о Южной Руси : в 2 т. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1.
19. Куницкий А. Украинский этнограф Павел Платонович Чубинский. *Советская этнография*. 1956. № 1.
20. Купчанко Г. Некоторые историко-географические сведения о Буковине. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1875. Т. 2. С. 289–369.
21. Лебединский И. Павел Платонович Чубинский и его труды по обычному праву (1839–1884). *Украинская жизнь*. Москва, 1914. № 1.
22. Левченко М. Несколько данных о жилище и пище южноруссов. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1875. Т. 2. С. 135–151.
23. Программа для описания Киевского учебного округа, составленная действительными членами В. Д. Дабижею и А. Метлинским. Киев, 1854.
24. Программа для собирания этнографических и статистических данных [...], составленная П. Чубинским и А. Русовым. Киев, 1878.
25. Программа Юго-Западного отдела для собирания сведений по этнографии. Киев, 1875.
26. Пыпин А. Н. История русской этнографии : в 4 т. Санкт-Петербург, 1891. Т. 3.
27. Рогович А. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западного края. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1874. Т. 1. С. 109–165.
28. Русов А. Из воспоминаний о П. П. Чубинском. *Украинская жизнь*. Москва, 1914. № 1.
29. Русова С. К 40-летию юбилею Юго-Западного отдела Императорского географического общества. *Украинская жизнь*. 1913. № 11.
30. Русова С. Мої спомини (рр. 1861–1879). *Микола Лисенко у спогадах сучасників* : у 2 т. Київ, 2003. Т. 1.
31. Савченко Ф. Заборона українства. 1876 р. Харків ; Київ, 1930.
32. Скрипник Г. Народознавча спадщина Павла Чубинського з погляду сучасної етнології. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 2. С. 4–23.
33. Студинський К. Остап Терлецький про Археологічний з'їзд в Києві. *Україна*. 1927. Кн. 5. С. 37–49.
34. Сумцов М. Діячі українського фольклору. Харків, 1910.
35. Сумцов М. Памяти П. П. Чубинского. *Украинская жизнь*. Москва, 1914. № 1.
36. Україна. 1928. IV. С. 160–162.
37. Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського : зб. наук. пр. Київ, 2014.
38. Чубинский П. Инвентарь крестьянского хозяйства. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1875. Т. 2. С. 176–187.
39. Чубинский П. Обзор данных о населении города Киева по однодневной переписи, произведенной 2 марта 1874 года. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1875. Т. 2. С. 190–205.
40. Чубинский П. Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1874. Т. 1.
41. Яснопольский Н. З. Изменения направления хлебной торговли с проведением железных дорог. *Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества*. 1874. Т. 1. С. 193–233.

References

1. (1874) Questionnaire for the Materials Acquisition to Study Homemade Industry and Rural Trades. Kiev.
2. Antonovych V. (1874) About the Industry of South-Western Region in the XVII Century. *Proceedings of the South-Western Department of the Russian Geographical Society*, Vol. 1.
3. Berg L. (1946) All-Union Geographical Society for a Hundred of Years. Moscow; Leningrad.

4. Berezovskiy I. (1989) An Outstanding Figure of Ukrainian Culture. *Folk Art and Ethnology*, no. 2.
5. Vovk F. (1014) P. Chubinskii. Fragments from Personal Reminiscences. *Ukrainian Life*. Moscow, no. 1.
6. Volkov F. (1874) *On Rural Fairs and Their Significance for the Study of Handicraft and Cottage Industries. Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 1, pp. 266–289.
7. Volkov F. (1874) *The List of Plants with Folk Names, Provided by M. Semerenko. Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 1, pp. 165–179.
8. Grushevskii M. (1998) *Essay of the History of Ukrainian Nation*. Kiev.
9. Dragomanov M. (1877) *Bulletin of Europe*. March.
10. Zhytetskyi I. (1927) South-Western Department of the Geographical Society in Kyiv. *Ukrayina*. Kyiv, Book 5.
11. Zhuravskii D. (1851) Plan of Statistical Description of the Governorates of Kiev Educational District. *Proceedings of the Commission for the Description of Kiev Educational District*, Vol. 1.
12. Zavoiko S. (1875) About the Houses and Flats of the City of Kiev. According to One-Day Census, Executed on March 2, 1874. *Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 2.
13. Ziber N. (1875) Test of the Programme for the Acquisition of Statistical and Economic Data. Kiev.
14. Zil' A. (2009) Ethnologist Pavlo Chubynskiy. Kyiv.
15. Kistyakovskii A. (1874) Programme for the Acquisition of Juridical Data and Views. Kiev.
16. Kolessa F. (2005) *History of Ukrainian Ethnography*. Kyiv.
17. Kravets O. (1973) South-Western Department of Russian Geographical Society. *Folk Art and Ethnography*, no. 2, pp. 60–66.
18. Kulish P. (1856) *Proceedings on Southern Rus: In Two Volumes*. Saint-Petersburg, Vol. 1.
19. Kunitskii A. (1956) Ukrainian Ethnographer Pavel Chubinskii. *Soviet Ethnography*, no. 1.
20. Kupchanko G. (1875) Some Historical-Geographical Data on Bukovina. *Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 2, pp. 289–369.
21. Lebedinskii I. (1914) Pavel Chubinskii and His Works on Customary Law (1839–1884). *Ukrainian Life*. Moscow, no. 1.
22. Levchenko M. (1875) Some Facts on Dwelling and Food of Southern Rus Representatives. *Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 2, pp. 135–151.
23. (1854) Programme for the Description of Kiev Educational District, Compiled by Full Members V. Dabizha and A. Metlinskii. Kiev.
24. (1878) Programme for the Acquisition of Ethnographic and Statistical Data [...], Compiled by P. Chubinskii and A. Rusov. Kiev.
25. (1875) Programme of the South-Western Department for the Facts Acquisition in Ethnography. Kiev.
26. Pypin A. (1891) *History of Russian Ethnography: In Four Volumes*. Saint-Petersburg, Vol. 3.
27. Rogovich A. (1874) Test of the Dictionary of Folk Names of Plants of South-Western Region. *Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 1, pp. 109–165.
28. Rusov A. (1914) From the Reminiscences on P. Chubinskii. *Ukrainian Life*. Moscow, no. 1.
29. Rusova S. (1913) On the Occasion of Forty Years Jubilee of South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society. *Ukrainian Life*, no. 11.
30. Rusova S. (2003) My Reminiscences (1861–1879). *Mykola Lysenko in the Contemporaries Reminiscences: In Two Volumes*. Kyiv, Vol. 1.
31. Savchenko F. (1930) Prohibition of Ukrainianhood. 1876. Kharkiv; Kyiv.
32. Skrypnyk H. (2009) Ethnological Heritage of Pavlo Chubynskiy from the View of Modern Ethnology. *Folk Art and Ethnography*, no. 2, pp. 4–23.
33. Studynskiy K. (1927) Ostap Terletskiy on the Archaeological Congress in Kyiv. *Ukrayina*. Book 5, pp. 37–49.
34. Sumtsov M. (1910) *Figures of Ukrainian Folklore*. Kharkiv.
35. Sumtsov M. (1914) To the Memory on P. Chubinskii. *Ukrainian Life*. Moscow, no. 1.
36. (1928) *Ukrayina*, IV, pp. 160–162.
37. (2014) Ukraine in the Ethno-Cultural Dimension of Centuries. On the Occasion of the 175th Anniversary of a Prominent Ukrainian Ethnographer Pavlo Chubynskiy Birthday: Collection of Scientific Papers. Kyiv.
38. Chubinskii P. (1875) Inventory of Peasant Farm. *Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 2, pp. 176–187.
39. Chubinskii P. (1875) Review of Data on the Population of the City of Kiev According to One-Day Census, Executed on March 2, 1874. *Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 2, pp. 190–205.
40. Chubinskii P. (1874) The Village of Sokirintsy and Its Loan-Saving Association. *Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 1.
41. Yasnopolskii N. (1874) Chops and Changes of the Grain Trade Directions with the Railways Construction. Executed on March 2, 1874. *Proceedings of the South-Western Department of Imperial Russian Geographical Society*, Vol. 1, pp. 193–233.